

КИЇВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА: АНДРІЙ ТА МИКОЛА СТОРОЖЕНКИ

Характеризуючи розвиток української історичної науки дослідники особливу увагу звертають на другу половину XIX ст., оскільки цей період позначився піднесенням ролі історичних знань у суспільній свідомості, становленням національної ідеології, а також зародженням і трансформацією перших на теренах України наукових шкіл. Їх наявність та взаємодія є «запорукою повноцінного розвитку науки та процесу пізнання, що виявляється у висуненні альтернативних підходів до розв'язання дослідницьких проблем та створенні рівних можливостей для вчених проводити апробацію власних концептуальних побудов у вільних від ідеологічного контролю та забобонів суспільної свідомості наукових дискусіях»¹.

Зокрема, це стосується й Київської історичної школи, яка постала під проводом В. Антоновича. Інтерес до історії її становлення та функціонування давно переріс у широке студіювання і висвітлений у численних публікаціях. Початковий етап дослідження цього питання представлений переважно спогадами, некрологами та розвідками вихованців В. Антоновича, у яких головна увага зосереджена навколо визначення його місця й ролі у організації цього об'єднання вчених². Сучасні дослідники вийшли на рівень теоретичного осмислення і у своїх працях визначають ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи, її теоретичне підґрунтя, концептуальний зміст та функціональні складові³.

Окрім освітньої та дослідницької функцій, Київська історична школа виконувала важливу комунікативну роль. Її слід розглядати як своєрідний майданчик для обміну знаннями, ідеями, підходами, стилями дослідницької роботи та мислення, який

об'єднував кілька генерацій вчених. У межах цього простору шляхом обміну інформацією, поєднання аматорського і фахового досвіду та забезпечення наукової конкуренції створювався сприятливий мікроклімат, який впливав на формування професійних істориків, підвищував їх інтелектуальний рівень. Із цієї перспективи значний інтерес викликають політичні та інтелектуальні трансформації тих діячів, які свого часу формувалися у середовищі наукової школи, змінивши потому свої світогляді та наукові орієнтири.

Відтак дослідження зв'язку братів Андрія (1857–1939/?) та Миколи (1862–1942/?) Стороженків з Київською історичною школою є актуальним. По-перше, це питання ніколи не було предметом окремого розгляду; натомість імена цих осіб фрагментарно згадуються вченими у межах досліджень цього неформального об'єднання. По-друге, розгляд цього аспекту є необхідним у межах відтворення життєписів братів Стороженків, які брали активну участь у науковому та суспільно-політичному житті України кінця XIX – початку XX ст. При цьому хотілося б наголосити ще на одному із аргументів на користь нашої розвідки. Мова йде про еволюцію суспільно-політичних поглядів А. та М. Стороженків від поміркованого українства у бік російського націоналізму, що робить їх виключенням серед інших послідовників В. Антоновича, які міцно трималися проукраїнської позиції. У цьому плані долю Стороженків – як антиподів школи – розділив відомий історик І. Линиченко, який свого часу заперечував існування самостійної української культури та категорично засуджував прагнення України до окремішності, у якій вбачав загрозу для всього слов'янства⁴.

Входження братів Стороженків до середовища Київської історичної школи відбулося через університет св. Володимира. Протягом 1875–79 рр. на історико-філологічному відділенні цього закладу навчався А. Стороженко, однак говорити про який-небудь вплив на нього з боку В. Антоновича у ці роки не доводиться. Упродовж навчання він був підопічним професора слов'янської філології О. Котляревського, що визначило напрямки його наукових інтересів та тематику перших робіт.

Університетський товариш Андрія А. Степович згадував, що досить часто вони засиджувались у бібліотеці свого вчителя до глибокої ночі⁵. Про свої зустрічі з Стороженком у оселі О. Котляревського згадував у своєму щоденнику й О. Кістяківський⁶. У 1879 р. факультет затвердив його кандидатом по слов'яно-російському відділенню із золотою медаллю за роботу «Нарис літературної історії Зеленогорського та Краледворського рукописів». У 1879–81 рр. А. Стороженко перебував стипендіатом факультету для підготовки до професорського звання, однак через передчасну смерть О. Котляревського магістерську дисертацію на тему «Польсько-латинський поет другої половини XVI ст. С. Ф. Кленович» захистити йому так і не вдалося. Як результат наміри Стороженка залишитися в університеті закінчилися невдачею, хоча цього дуже хотів О. Котляревський, та й В. Антонович вважав його «досить поважним, чесним і бажаним викладачем»⁷. Такі обставини зумовили його переїзд до Переяслава, де він почав працювати у місцевій земській управі, не пориваючи із науковою роботою.

У жовтні 1881 р. на одному із засідань Історичного товариства Нестора-літописця А. Стороженко виступив із доповіддю як «посторонній відвідувач», після чого був обраний його членом та відіграв помітну роль у його діяльності⁸. Саме на цей час припадає входження А. Стороженка до тогочасного наукового співтовариства, формування його суспільно-політичних поглядів та окреслюється коло творчих знайомств. Безперечно, що В. Антонович мав до цього пряме відношення, оскільки на той час був генератором ідей, організатором творчого процесу та провідником тогочасного наукового життя.

Не буде перебільшенням сказати, що саме під впливом середовища Київської історичної школи та у поєднанні з родинними традиціями у А. Стороженка формується науковий інтерес до минувшини України XVI–XVIII ст., яку він, лишаючись вірним своєму університетському наставнику, розглядав у контексті дослідженні історії Польщі.

Наукова спадщина вченого дозволяє виокремити основні напрямки його досліджень, одним із яких було красназнавство, зокрема історія рідної Полтавщини. Його слід розглядати не

лише як індивідуальний прояв регіонального патріотизму, а і як напрямок, на формуванні якого позначився вплив В. Антоновича та інших колег. Показовим у цьому відношенні є лист А. Стороженка до молодшого брата Миколи, у якому він писав: «Когда я был в Киеве и виделся у тебя на фестивале с Антоновичем, то он обещал прислать мне через тебя программу вопросов для собирания географических сведений о селах Переяславского уезда. В канун марта я буду иметь несколько более свободных от службы дней и мог бы кое что сделать по этой теме. Поэтому будь так добр, напомни Антоновичу об его обещании и перешли мне программу тотчас по получении от него»⁹. У наведеному уривку слід звернути увагу на два моменти. По-перше, під «фестивалем» скоріш за все Андрій мав на увазі влаштований у домі батьків вечір, присвячений 25-річчю виходу у журналі «Основа» «Моєї сповіді» В. Антоновича, яка знаменувала собою його остаточний перехід до українства. Ця подія збирала учнів та знайомих професора, зокрема були присутніми М. Дашкевич, П. Житецький, О. Лазаревський, О. Левицький, І.Линниченко, В. Науменко та ін.¹⁰ Це, своєю чергою, сприяло налагодженню особистих та професійних взаємин. З іншого боку, цей лист дозволяє говорити про вплив В. Антоновича на формування наукових зацікавлень А. Стороженка та спрямування його наукових пошуків. Можна припустити, що Стороженко мав намір підготувати нарис історії Переяславської землі, який був би продовженням серії територіально-обласних досліджень українських земель учнями В. Антоновича. Цьому певною мірою могла б сприяти і його робота у статистичному бюро Переяславської земської управи. Це припущення ґрунтується на підготовці вченим ряду статей та заміток на відповідну тематику, більшість яких була опублікована на сторінках «Киевской старины». Він приділив увагу початкам історії Переяслава, сторінкам соціально-економічного та релігійного життя регіону, ввів до наукового обігу значний масив актового матеріалу¹¹. У 1900 р. побачила світ книга «Очерки Переяславской старины: исследования, документы и заметки», яка вмістила у собі напрацювання А. Стороженка з історії краю, втім це не було комплексним і цілісним дослідженням, як, приміром,

робота В. Ляскоронського «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.» (К., 1897), а відтак її не можна розглядати як традиційне обласне дослідження учнів Київської історичної школи. Варто сказати, що вченим зроблено значний внесок у дослідження вказаної місцевості, хоча деякі його висновки, зокрема щодо визначення місця проживання переяславських торків та їх значення для південно-руської історії, не уникнули гострої критики¹².

Не меншу увагу А. Стороженка привертала історія українського козацтва, яка була розроблена ним у ряді статей та заміток. Підсумком досліджень у цій царині слід вважати працю «Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки» (К., 1904), яка відображає погляди автора на витоки і сутність українського козацтва. Характерним є те, що ця книга задекларувала чіткі розбіжності у його поглядах та позицією представників Київської історичної школи, до середовища якої він належав. Зокрема, А. Стороженко піддав критиці погляди своїх колег, котрі вбачали у дніпровських козаках осілий землеробський стан, що володів землею на правах общинної власності, та був наділений самоуправлінням у адміністрації та суді. Можна припустити, що вчений мав на увазі працю І. Каманіна «К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого», автор якої, з'ясовуючи зародження козацького землеволодіння, стверджував, що козаки отримували землю на правах приватної власності¹³. З цього приводу А. Стороженко наголошував на відсутності джерельного підтвердження виділення землі козакам і на противагу апелював до висновків М. Любавського, згідно з якими козаки спочатку були відхожими промисловцями, котрі шукали заробіток на стороні, найчастіше у степовій зоні, а згодом колонізували цю територію, зберігаючи свою військову й общинну організацію¹⁴.

До того ж А. Стороженком була піддана критиці позиція вчених Київської школи, які, будучи за його словами «неприклонными народниками», вважали вічевий принцип і принцип широкого демократизму та рівності політичних прав провідною ідеєю всієї малоросійської історії. Не важко здогадатися, що головним «обвинуваченим» у цьому питанні виступає сам

В. Антонович, оскільки саме ці висновки лежать у його відомій книзі «Про козацькі часи в Україні». На думку вченого, це твердження суперечить дійсності, оскільки до часу С. Баторія і в його епоху козаки являли собою неосілий, бродячий люд, переважно несімейний, розбещений і норавливий та відстоював думку, що козаки – не залишки давньослов'янських вільних общин на пограниччі руської осілості, а озброєні артілі промисловців¹⁵.

Книга ґрунтується на значному масиві актового матеріалу Варшавського головного архіву давніх актів, матеріалах бібліотек ординацій Красінських та Замойських, а також колекції документів Київської археографічної комісії. Основні висновки Стороженка базуються на творах Я. Красінського, І. Бельського, П. Пясецького, С. Грондського, С. Твардовського, Б. Папроцького, Р. Гейденштейна та інших польських дослідників. Однак, автор не брав до уваги доробок вітчизняних учених. Це, своєю чергою, було закидом йому з боку І. Крип'якевича, який у своїй рецензії на книгу зазначив, що дослідник уникає аналізу історіографії проблеми та, окрім закидів на адресу київської історичної школи, зовсім не вказує жодної із її праць на цю проблематику, ігноруючи до того розвідку про історію козаччини М. Грушевського¹⁶. Як виняток, можна навести лише поодинокі поклики А. Стороженка на «Материалы для истории воссоединения Руси» П. Куліша та згоду з твердженням останнього про те, що ніякої реформи козацтва за часу С. Баторія не було¹⁷. Згадуваний М. Грушевський теж зазначав, що вказана монографія «написана взагалі дуже претенсіозно, з становища польсько-культурницького, в дусі Куліша»¹⁸. Цю думку поділяв і Д. Дорошенко, зазначаючи, що монографія «Стефан Баторий и днепровские козаки...», як й інші праці цього вченого, були написані під сильним впливом польської історіографії з наголошенням особливої державно-культурної місії Польщі на українських землях¹⁹.

Пропольські симпатії А. Стороженка можна прослідкувати і в інших його працях, зокрема крізь характеристики державних та суспільно-політичних діячів. Приміром, польський король зображений як людина широкого розуму, зріла у своїх суджен-

нях, досвідчена у справах і надзвичайно красномовна²⁰. Запорозький гетьман Я. Оришовський постає перед нами вмілим керівником та дипломатом. Яскравими у цьому відношенні є студії А. Стороженка про київського біскупа Й. Верещинського, який наприкінці XVI ст. пропагував ідею боротьби з турецько-татарським світом за допомогою козацтва. Говорячи про його діяльність, історик особливо підкреслював роль біскупа у заселенні Фастова та околиць, характеризував як людину дуже освічену, прекрасно володіючу пером²¹.

Відтак такі оцінки є досить різкими у порівнянні з козацтвом як бунтівної руйнівної зграї у цілому й окремими характеристиками його очільників зокрема²². Кажучи про особисті риси провідників козацтва, А. Стороженко зазначав: «...Ні любові до батьківщини, ні прагнення до впорядкування її побуту, ні яких-небудь політичних ідеалів не знаходимо ми у тодішніх малоросійських діячах за виключенням гетьмана Петра Дорошенка. Одні лиш егоїзм і ненаситна жадоба до збагачення змушували їх піддаватися небезпеці війни й добиватися того становища, яке найбільш могло задовольнити ці інстинкти по тодішньому порядку речей – гетьманського сану»²³. Навіть, здавалося б, загалом позитивна характеристика І. Сірка, який, на думку А. Стороженка, був найяскравішим виразником потреб, бажань і настроїв запорозького товариства, принижується згадкою про те, що він був безграмотним²⁴. Не оминув негативної оцінки й гетьман Д. Дорошенко, який зображений автором як егоїст, який дбав лише про свій інтерес²⁵.

Незважаючи на тенденційність у використанні наявних історіографічних праць, вчений використовував значний масив джерел, актовий матеріал, широко залучав та порівнював дані археології та етимології, гідронімії та топонімії. Любов дослідника до першоджерел яскраво відображена у листі до молодшого брата Миколи: «Только один вечер посвятил изучению того места Ипатской Летописи, где передается столкновение Изяслава с Юрием под Переяславом. Какой восхитительный памятник эта наша старая Киевская Летопись! Я не могу ее без восторга читать, хотя читаю уже вероятно, в десятый раз. Место это – одно из самых важных для истории старого

Переяслава, которую я думаю когда-нибудь соорудить»²⁶. Ці рядки певною мірою перегукуються із словами іншого учня В. Антоновича – П. Голубовського, який зазначав: «Летопись, летопись и летопись, – вот куда должен обращаться историк, изучающий древнейший период русской истории»²⁷.

Становлення М. Стороженка як історика також пов'язано із навчанням у Київському університеті та знайомством із В. Антоновичем, який мав значний вплив на формування його наукових інтересів. Стороженко згадував, що слухав три університетські курси професора, а саме «Історію Великого князівства Литовсько-Руського», «Історію малоруського козацтва» та «Джерела для історії Південної та Західної Русі». Вочевидь, лекції справили на нього дуже позитивне враження, яке добре закарбувалось у його пам'яті, адже на схилі літ він зазначав: «Се не була якась риторична, задалегідь складена промова, а приязне ласкаве оповідання старішої досвідченої людини для молоді про те, що він повичитував по тих літописах, хроніках та актах про минуле життя рідного краю, як воно надрукувалося у його мозку та з'являлося перед його духовими очима крізь «призму» історичної критики»²⁸. У своїх спогадах учений згадував, що із наближенням вибору теми «кандидатської розправи» мав намір писати роботу по історії Волині, як П. Іванов та О. Андріяшев, однак В. Антонович рекомендував підготувати дослідження на матеріалах Київської археографічної комісії²⁹. Зокрема, передбачалось доопрацювати вступну частину до другого тому редактованого ним «Архива Юго-Западной России», присвяченого шляхетському самоврядуванню на Правобережній Україні у другій половині XVII ст. Втім, складність архівної роботи не дала такої можливості і як компроміс було прийнято рішення про написання дослідження на тему «Історія східного питання» під керівництвом В. Іконникова. У 1886 р. М. Стороженка було затверджено кандидатом історико-філологічного факультету по історичному відділенню. Протягом 1887–89 рр. він був своєкоштным стипендіатом для підготовки до професорського звання, яке було присуджено йому у 1888 р. Санкт-Петербурзьким університетом. У той же час магістерська робота «Западно-русские провинциальные сеймики во второй половине

XVII века: Исследование по архивному материалу» (К., 1888) викликала ряд критичних зауваг. Широку і розлогу рецензію на неї підготував С. Бершадський, у якій відзначав однобічність праці, обмеженість у відборі актового матеріалу у той час, як за межами дослідження лишився значний масив як неопублікованих, так і опублікованих документів (зокрема видань Віленської археографічної комісії), що своєю чергою зумовило поверховість та недостатню аргументованість висновків, частина яких була спростована³⁰. Серед інших слід згадати про відгуки на книгу М. Грушевського та І. Новицького³¹.

Аналізуючи магістерську роботу М. Стороженка сучасний дослідник В. Ульяновський засвідчив, що у своїх висновках учений наслідував ідеї В. Антоновича, зокрема щодо критики шляхетського стану та загострення соціальних суперечностей. «Однак, – зазначає дослідник, – він запровадив ці ідеї до своєї книги без особливої професійної винахідливості, доволі прямолинійно й неартикульовано... Складні соціальні процеси... висвітлені ним схематично і поверхово»³².

Загалом науковий доробок М. Стороженка рясніє значною кількістю археографічних публікацій, в основі яких лежать документи, виявлені ним під час роботи у Київському центральному архіві давніх актів, у приватних архівних колекціях, зокрема яготинському архіві кн. М. Репніна. Там було знайдено матеріали Д. Бантиш-Каменського та А. Чепи, рукопис «Густинського літопису» та рукопис А. Шафонського «Топографическое описание Черниговского наместничества» та ін.³³ Попри велике фактологічне значення публікацій, стиль автора є розповідний, обмежений авторським самовиявом, що ускладнює аналіз його творчості на предмет бачення української минуштини. На думку В. Ульяновського, саме цим характеризується його відмінність від школи Антоновича та зумовлює той факт, що його наукова спадщина не викликала особливого зацікавлення історіографів³⁴.

По отриманню ступеня приват-доцента М. Стороженко вступає на освітянський шлях, якого міцно тримається все своє життя. Зокрема, протягом 1889–92 рр. він присвятив себе інспекторству народних училищ Чернігівської, а з 1892 р. – Київ-

ської губернії. У 1895 р. його було призначено директором Четвертої, а 1909 р. – Першої київських гімназій.

Призначення суттєво змінили соціокультурне оточення М. Стороженка; особливо це стосується Київської Першої Олександрівської гімназії, яка була своєрідним форпостом імперської політики. На зміну проукраїнському середовищу на чолі з В. Антоновичем, із яким вченого пов'язувала тривала співпраця за часів Старої Громади, з'явилося нове коло осіб, близьке до офіційних і правомонархістських. Серед останніх слід назвати попечителя Київського учбового округу П. Зілова (згодом цю посаду обіймав А. Деревницький), члена Державної думи, редактора «Киевлянина» В. Шульгина, графа В. Бобринського, генерал-ад'ютанта Ф. Трепова, командуючого військами Київського учбового округу М. Іванова та ін.

Наприкінці XIX ст. відбувається політизація українського громадівського руху, що призводить до появи перших політичних партій, програмні лозунги яких виходили далеко за межі того культурництва, у межах якого жили і творили А. та М. Стороженки. У поєднанні з обставинами приватного життя це призвело до того, що брати поривають із українським рухом і тим середовищем, яке дозволяло їм любити і досліджувати українську минувшину, не пориваючи із лояльністю до існуючого режиму. З цього часу вони стають членами Київського клубу російських націоналістів, співпрацюють із газетою «Киевлянин» та займають відверту антиукраїнську позицію. Найбільш яскраво вона знайшла своє відображення у публіцистичних роботах А. Стороженка, зокрема статті «Малая Россия или Украина» (К., 1918), присвяченій генезису назви «Україна» та її співвідношенню з історичними термінами «Русь» і «Малоросія». Стаття засвідчує вороже ставлення автора до утворення української державності, виникнення якої він пов'язує із політичними намірами відродження великої Польщі. Ці та інші положення А. Стороженка ще більш були розвинуті ним у еміграції у нарисі «Украинское движение. Краткий исторический очерк преимущественно по личным воспоминаниям» (Берлін, 1925), у якому він намагався довести антиморальну, антисоціальну та революційно-руйнівну спрямованість українського національного руху³⁵.

Що стосується М. Стороженка, то несприйняття ним українства виявилось у співпраці зі згаданим Київським клубом російських націоналістів, очоленні київського відділу Галицько-російського благодійного товариства. Слід також згадати про його лист гетьману П. Скоропадському, у якому йдеться про прагнення «мазепинців» встановити пам'ятник Т. Шевченка та прохання-застереження вжити попереджувальних заходів, оскільки «все, чого досягли цар Олексій Михайлович і славний гетьман Богдан, може зруйнуватися з причини короткозорості чи, може бути, зради уряду»³⁶. У еміграції вчений повернувся до українства, свідченням чого є його листування з українськими діячами та написання спогадів українською мовою.

Слід зауважити, що «зарахування» А. та М. Стороженків до представників Київської історичної школи безпосередньо пов'язано з генезисом самого цього поняття в українській історіографії. У різний час дослідники звертались до його з'ясування, намагались наповнити змістом, визначали складові, які б дозволяли у комплексі поєднати всіх учнів та послідовників В. Антоновича у межах одного угруповання.

Відразу по смерті В. Антоновича обговорення цього питання перетворилося на дискусію з амплітудою цілком протилежних оцінок: від визнання існування школи до її заперечення. Найчастіше прикладом гострої полеміки наводять роботу С. Томашівського, у якій Київська історична школа характеризується як «анакронізм» чи «непорозуміння», або слова М. Грушевського, який вважав її «містичною»³⁷. На захисті позицій школи стояли М. Довнар-Запольський, Д. Багалій, О. Єфименко та ін., наголошуючи на організаційному аспекті діяльності В. Антоновича, структуруючи поняття «школа» та виділяючи її характерні риси. Якщо поглянути на цей період з точки зору речників як однієї, так і іншої сторони, то ними були учні Антоновича по Київському університету, соратники та співробітники по Старій громаді, Київській археографічній комісії, а отже, кажучи іншими словами, колеги А. та М. Стороженків. Втім, жоден із них, говорячи про школу Антоновича, не називає їх серед її учнів. На нашу думку, це було пов'язано із розривом із Старою Громадою та подальшою антиукраїнською діяльністю. За Стороженками

міцно закріпилося тавро «воріг українського руху», «чорносотенець та україножер»³⁸.

Одним із першим, хто заговорив про братів Стороженків як учнів Київської наукової школи, був історик та краєзнавець А. Верзилов, яких поєднувала спільна участь у роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Він, зокрема, відніс М. Стороженка до найбільш відомих учнів В. Антоновича, згадуючи при цьому його медальну роботу про західно-руські провінційні сеймики³⁹.

Дещо пізніше В. Біднов у нарисі про наукову діяльність професора В. Антоновича не оминув увагою й питання організації ним наукової школи. Він взяв за основу обласне дослідження історії України, виокремивши тих послідовників, які у подальшому продовжили справу свого вчителя на університетських кафедрах. Поруч із ними автор згадав й інших дослідників, зокрема братів Стороженків, Н. Молчановського, В. Доманицького, К. Мельник, С. Єгунову, Л. Падалку, Ф. Ніколайчика, «що творили не зовсім приємну для москалів «київську історичну школу»... Всі вони були продовжувачами праці Володимира Боніфатійовича Антоновича, за невеличким винятком – обронцями української справи»⁴⁰. Останнє речення цієї цитати є дуже промовистим, оскільки тим «невеличким винятком» і були Стороженки, про що вчений згадав у своєму нарисі по історіографії України, називаючи їх поряд із «славнозвісними» Савенками, Демченками, Щоголевими та іншими, «що на україножерстві та доносах на наших діячів робили свою кар'єру»⁴¹.

Згодом студіювання Київської історичної школи було розвинуте у еміграції. Зокрема, Д. Дорошенко у своєму нарисі про наукову діяльність В. Антоновича зупинився на питанні її утворення. При цьому він зазначав, що вчений не творив «школи» з таких учнів, які б перейняли його методику та світогляд, що засвідчує наявність у ній дослідників далеко відмінних національно-громадських поглядів. Однак, йому вдалося організувати надзвичайно широке дослідження української історії та надихнути любов'ю до наукової праці. Відтак учений серед інших називає й імена братів А. та М. Стороженків⁴². До цього слід додати, що, проживаючи у еміграції, Д. Дорошенко певний час

листувався з М. Стороженко і мав безпосередній вплив на написання ним спогадів. Значний внесок у дослідження цієї проблематики зробив О. Оглоблин, який від Київської історичної школи виводить всю новітню українську історіографію, зарахувавши до adeptів В. Антоновича і братів Стороженків⁴³. Започаткована вченим генеалогія наукової школи широко використовується і сучасними дослідниками⁴⁴.

У контексті вивчення історії Київської історичної школи відзначимо також дослідження С. Михальченка. Однак, через погляд ученого на цю проблематику крізь призму територіально-обласних студій, внесок А. та М. Стороженів, як і багатьох інших учених, «випав» з дослідницького поля і не був взятий автором до уваги⁴⁵.

Історик І. Гирич, говорячи про історичну школу В. Антоновича, розрізняє у ній власне «школу» і «напрямок». Під першим поняттям він розуміє всіх учнів Антоновича, без огляду на їхні ідеолого-історіософські переконання, і не обмежується лише істориками-обласниками. «Напрямок», на його думку, кількісно вужчий термін і стосується лише тих послідовників видатного вченого, які наслідували народницькі ідеали свого вчителя у національно-державному напрямку⁴⁶.

Якщо говорити про наукову саморефлексію, то брати Стороженки не ототожнювали себе з цією неформальною спільнотою. Певною мірою це пояснюється зміною їх національно-політичних пріоритетів та відмежуванням від українства. Після смерті В. Антоновича, у листі до В. Модзалевського М. Стороженко писав: «Теперь пойдет, конечно, в особенности из лжеосвободительного лагеря, обычное навязывание покойному того, чего он никогда не думал, и он сделается фетишем политиканствующих, но, насколько я его знал, он придерживался лишь формы *laissez faire, laissez passer*, будучи сам человеком умеренным во всех отношениях взглядом и чистым ученым с широким образованием и научной инициативой»⁴⁷. Така дещо скромна оцінка Антоновича лише як ученого була зумовлена переважанням проросійської складової у світогляді Стороженка та несприйняттям ним політизації українства, у центрі якого постать В. Антоновича постала як політичного натхненника

відродження України. Однак, у еміграції, повернувшись до українства, він із вичерпною пошаною згадував свого університетського викладача (якого у листі до його сина Д. Антоновича називав «вічнопам'ятним навчителем»⁴⁸), характеризував його лекторські здібності, намагався якомога яскравіше відтворити їх взаємини на тлі українського громадівського руху другої половини XIX ст. із наголошенням своєї активної участі у ньому, та показати його вплив на формування своїх інтересів та подальше становлення як науковця⁴⁹. Відтак, ми можемо говорити про те, що М. Стороженко усвідомлював себе учнем В. Антоновича лише з навчально-педагогічних позицій.

Що стосується А. Стороженка, він, як ми вже зазначали, був вихованцем професора слов'янської філології О. Котляревського, добру пам'ять про якого він проніс крізь усе своє життя. На схилі літ у своєму публіцистичному нарисі «Украинское движение. Краткий исторический очерк преимущественно по личным воспоминаниям» він згадував, що прихід в університет Котляревського знаменував собою нову хвилю розумового життя закладу⁵⁰. Зупиняючись на постаті В. Антоновича, Стороженко наголошував, що його університетські лекції відзначались цілковитою лояльністю до російського уряду і поєднували у собі глибину неупередженого наукового дослідження, простоту та переконливість викладу. «Володимир Воніфатійович, – писав А. Стороженко, – насправді був загадковою людиною. Про нього завжди говорили як про природженого змовника, майстерного політичного агітатора, найважливішого представника українського руху, як про небезпечного ворога російської державності, а між тим можна було проводити з ним тижні на розкопках язичницьких курганів, можна було годинами розмовляти з ним у його кабінеті, прикрашеному портретом Гонти, почути багато цікавих вказівок і міркувань по археологічним та історичним питанням у межах неупередженої науки... Тим не менше із книжки «Бесіди про козацькі часи на Україні» можна зробити висновок, що В.В. Антонович був дійсно не тією людиною, якою видавався з університетської кафедри, а ... завзятим українцем-республіканцем, щирим самостійником, який кував злі підступи проти Росії»⁵¹. Таким чином

крізь призму характеристики постаті В. Антоновича яскраво проглядає несприйняття А. Стороженком політичного українства загалом, та місця й ролі у ньому В. Антоновича зокрема.

Досить показовим у характеристиці ставлення А. Стороженка до Київської історичної школи є коментар М. Грушевського у сьомому томі його «Історії України-Руси», присвяченому історії українського козацтва. Характеризуючи відповідний том «Истории России» Д. Іловайського, він зазначає, що «поданий огляд початків козаччини нічим не визначний, з сильною залежністю від традиції... дарма що у новітнього дослідника козаччини Стороженка знайшов він похвалу і признание (мабуть тому, що вийшов не від ненависної Стороженку мітичної «київської школи»)»⁵². Можна зробити припущення, що М. Грушевський мав на увазі книгу А. Стороженка «Стефан Баторий и днепровские козаки...», де чітко відображені його погляди на витоки та сутність козацтва, які, своєю чергою, засвідчили розбіжність його бачення у порівнянні з візією представників Київської наукової школи В. Антоновича.

Отже, належність братів А. та М. Стороженків до середовища Київської історичної школи та вплив В. Антоновича на їх становлення як науковців є безперечними. Їх поєднувала робота в Історичному товаристві Нестора-літописця, Київській археографічній комісії, вони разом брали участь у засіданнях редколегії журналу «Киевская старина», що, своєю чергою, сприяло налагодженню та зміцненню наукових контактів та розвитку творчої атмосфери. Водночас, зв'язок братів А. та М. Стороженків із науковою школою не на стільки репрезентативний у порівнянні з іншими її адептами. По-перше, вони не підготували обласних/регіональних досліджень (хоча аналіз спогадів та епістолярію дозволяє робити припущення про існування таких намірів); по-друге, не посіли університетські кафедри та й загалом за своїми історичними та національно-політичними поглядами були, за висловом В. Біднова, «невеличким винятком» з-поміж інших дослідників. Втім їх співучасть у науковому житті Київської історичної школи значно розширює горизонти дослідження самого об'єднання.

¹ Ясь О. Державницький напрям в українській історіографії першої третини ХХ ст.: становлення, формування, вплив // Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Збірка наукових праць (На пошану О. М. Апанович): У 2 ч. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 112.

² Син України. Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. – К., 1997. – Т. 1; Вщенко В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський). – Дніпропетровськ, 1998. – С. 93–95; Кіян О. Генезис поняття «Київська історична школа» в історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 154–166.

³ Мерніков Г. Школа в українській історичній науці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: проблеми теорії та історіографії. Дис... к. і. н. – Дніпропетровськ, 1997; Його ж. Риси наукової школи в українській історіографії другої половини ХІХ ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 332–346; Колесник І. Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття). – К., 2000. – С. 38–39; Гоцуляк В. Наукові школи в українській історичній науці кінця ХІХ – початку ХХ століття: історіографічний аспект // Сіверянський літопис. – 2001. – Вип. 1. – С. 56–65; Зербіно Д. Наукова школа: лідер і учні. – Львів, 2001; Кіян О. Володимир Антонович: Історик й організатор «Київської історичної школи». – К., 2005; Водотика С. Наукові історичні школи і провідні тенденції розвитку української історичної науки на початку ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки – К., 2007. – Вип. 16. – С. 270–290; Заруба В. Наукова школа в історичній науці. До постановки проблеми // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – 2006–2007. – Вип. 15. – С. 769–781; Гоцуляк В. Вивчення сучасними вченими проблеми наукової школи // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2009. – Вип. 160/161. – С. 10–16; Колесник І. Українська історіографія. Концептуальна історія. – К., 2013. – С. 151–173; Острянюк А. Наукові історичні школи в Україні: фантоми української історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2014. – Вип. 23. – С. 293–310.

⁴ Линниченко И. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо проф. М.С. Грушевскому. – Одесса, 1917; Его же. Малорусская культура. – Одесса, 1919; Лабунька М. Микола Павлович Дашкевич та Іван Андрійович Линниченко // 125 років Київської української академічної традиції 1861–1986: Збірник. – Нью-Йорк, 1993. –

С. 219–259; Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2014. – С. 415.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 179, спр. 149, арк. 9 зв., 34.

⁶ Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885): У 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 358.

⁷ Бухбіндер Н. З листування Олександра Олександровича Котляревського (1862–1881 рр.) // Україна. – 1930. – Кн. 41. – С. 147.

⁸ Дашкевич Н. 25-летие Исторического общества Нестора-Летописца. Исторический очерк. – К., 1899. – С. 46; Наріжний Симон. Историчне товариство Нестора-Літописця в Києві // Український історик. – 1975. – № 1/2. – С. 29, 35, 43; № 3/4. – С. 44, 47, 48, 56; 1976. – № 1/4. – С. 59.

⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (Далі – ЦДАК України), ф. 261, оп. 1, спр. 18, арк. 10–11 зв.

¹⁰ Стороженко Микола. З мого життя. – К., 2005. – С. 163.

¹¹ Стороженко А. Очерки Переяславщины // Киевская старина. – 1891. – № 11. – С. 195–215; Его же. Михайловская и Покровская церкви в г. Переяславе Полтавской губернии (к рисункам Т.Г. Шевченко) // Киевская старина. – 1891. – № 2. – С. 337–351; Его же. Какой юбилей имеет право праздновать г. Переяслав Полтавской губернии? // Киевская старина. – 1894. – № 4. – С. 61–73; Его же. К истории м. Борисполя Полтавской губернии // Киевская старина. – 1897. – № 3. – С. 507–518.

¹² Ляскоронский В. К вопросу о переяславских торках // Журнал Министерства народного просвещения. – 1905. – Ч. 358. – С. 278–302.

¹³ Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. – 1894. – Кн. 8. – С. 90.

¹⁴ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки». – К., 1904. – С. 148–149.

¹⁵ Там же. – С. 155–156.

¹⁶ Крип'якевич І. [Рец.] // Записки наукового товариства імени Шевченка. – 1905. – Т. LXVIII. – С. 23.

¹⁷ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские казаки... – С. 26, 148, 153, 157–158.

¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 569.

¹⁹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 161.

²⁰ Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские козаки... – С. 3, 4.

²¹ Стороженко А. Фастовская типография // Киевская старина. – 1895. – № 11. – С. 84; Его же. Киев триста лет назад. Тогдашний проект благоустройства Киева и его автор бискуп Юзеф Верещинский // Киевская старина. – 1884. – № 2. – С. 223.

²² Стороженко А. Из переписки Запорожья XVI в. с польскими вельможами // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. – 1906. – Кн. 19. – С. 70.

²³ Стороженко А. Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник Переяславский // Киевская старина. – 1893. – № 4. – С. 2.

²⁴ Стороженко А. [рец.] Эварницкий Д. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман Войска Запорожских низовых козаков. – СПб., 1894. – 164 с. // Киевская старина. – 1894. – № 10. – С. 159, 160.

²⁵ Коцюба М. Рецензія на книгу А. Стороженка «Очерки Переяславской старины: исследования, документы и заметки» (К., 1900. – 235 с.) // Записки наукового товариства імени Шевченка. – 1902. – Т. XLIX. – С. 28–30.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 18, арк. 10–11 зв.

²⁷ Михальченко С. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.; Брянск, 1997. – С. 67.

²⁸ Стороженко Микола. З мого життя. – С. 156–156.

²⁹ Там само. – С. 157.

³⁰ Бершадский С. К вопросу о сеймиках в Юго-Западной России // Журнал Министерства народного просвещения. – 1888. – Ч. 259. – С. 369–403.

³¹ Грушевський М. Українська шляхта в XVI–XVII ст. // Правда. – Львів, 1889. – Т. III. – Вип. VII. – С. 67–71; Новицкий И. [Рец.] // Киевская старина. – 1890. – Кн. 5. – С. 382–388.

³² Ульяновський В. Три «лики» Миколи Стороженка // Стороженко Микола. З мого життя. – С. 63.

³³ Стороженко Н. Отчет о занятиях в архивах: Киевском Центральном и Яготинском кн. Н.В. Репнина. – К., 1886. – С. 20–25.

³⁴ Ульяновський В. Три «лики» Миколи Стороженка. – С. 64.

³⁵ Масненко В. Історична думка та націєтворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.–Черкаси, 2001. – С. 214.

³⁶ Любченко В. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Києві (1908–1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 61–62.

³⁷ Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». – С. 65, 66.

³⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО України), ф. 269, оп. 2, спр. 226, арк. 432; Листи Д.І. Дорошенка до М.М. Грінченка. 1923–1926 рр. // Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – С. 237.

³⁹ Верзилов А. Памяти Владимира Бонифатьевича Антоновича (речь, произнесенная в заседании Черниговской Архивной Комиссии, посвященном памяти В.Б. Антоновича, 6-го апреля 1908 г. // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. – Т. 1. – С. 74.

⁴⁰ Біднов В. Життя й наукова діяльність професора В.Б. Антоновича // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович. – Т. 1. – С. 140.

⁴¹ Біднов В. Що читати по історії України (коротенька історіографія України). – Катеринослав, 1920. – С. 27.

⁴² Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942. – С. 161–163.

⁴³ Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // Оглоблин Олександр. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С. 210.

⁴⁴ Корінний М. Про внесок школи В. Б. Антоновича в дослідження історії Лівобережної України давньоруських часів (історіографічний нарис) // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16–18 березня 1993 р., м. Київ. Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 77–82; Тарасенко О. Становлення та розвиток історичної науки та освіти у Київському університеті у 1834–1884 рр. Дис... к. і. н. – К., 1995. – С. 142; Гоцуляк В. Історіографічна думка про М. Грушевського і українську історичну науку його доби. – Черкаси, 1996. – С. 62.

⁴⁵ Михальченко С. Киевская школа в российской историографии (школа западно-русского права). – Москва; Брянск, 1996; Его же. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). – Москва; Брянск, 1996.

⁴⁶ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.). – С. 219–220.

⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 856, оп. 2, спр. 25, арк. 7–7 зв.

⁴⁸ ЦДАГО України, ф. 269, оп. 2, спр. 13, арк. 77.

⁴⁹ Стороженко Микола. З мого життя. – С. 155–194.

⁵⁰ Царинный А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. – М., 1998. – С. 166.

⁵¹ Там же. – С. 171, 173.

⁵² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 568.